

Upotrebe *Povrataka iz SSSR-a*: jugoslavenski André Gide

Knjiga francuskog književnika Andréa Gidea *Retour de l'U.R.S.S. (Povratak iz SSSR-a)*, objavljena 1936. godine, nakon njegovog boravka u SSSR-u, odjeknula je kao politička i društvena bomba. Iznenadujuća vijest da se razočarao svjetski poznati književnik i istaknuta javna ličnost – koji je kao predstavnik zapadnih građanskih intelektualaca najprije otvoreno stao na stranu sovjetskog poslijerevolucionarnog društvenog eksperimenta – postala je predmet zaoštrenih reakcija i polemika. Tomu je pridonosilo ono što nije bio čest slučaj s tadašnjim putopisima o Sovjetskom Savezu i njihovim autorima – naime, da poput Gidea nakon putovanja u SSSR znatno ili drastično mijenjaju svoje ideološke pretpostavke i mišljenja s kojima su došli. Zbog svega toga je zanimanje za Gideovu knjigu bilo iznimno veliko, o čemu svjedoče podaci da je u deset mjeseci prodano 146.300 primjeraka te da je do kraja 1937. godine prevedena na četrnaest jezika (Sheridan 1999: 510), s brojnim kasnijim izdanjima.

Takav polemički interes za jednu knjigu i njezina autora razumljiv je u tadašnjem razdoblju između dva svjetska rata, kada je tijekom 1920-ih i 1930-ih godina jedno od središnjih političkih, društvenih, kulturnih i ekonomskih pitanja bila ocjena Oktobarske revolucije i (ne)uspjeha izgradnje prvog socijalističkog društva. Središnji prijem koji je dijelio suprotstavljene poglede ogledao se u tome je li se napokon pojavila dugo priželjkivana društvena alternativa koja će ispraviti, odnosno posve ukloniti nejednakosti kapitalističkog sistema i građanskog društva, ili je međutim generirala nove kontradikcije i zadržala nejednakosti, ili je pak riječ o opasnoj devijaciji koju treba suzbiti i spriječiti. Za komunističke i socijalističke pokrete Sovjetski Savez imao je projekcijsko značenje obećane zemlje, dok je za razne građanske, nacionalne i nacionalističke te fašističke pokrete uglavnom imao funkciju duboko odbijajućeg modela, s liberalno-demokratskim i socijalno-demokratskim pretežnim pozicioniranjem između tih polova. U javnosti je to rezultiralo s jedne strane zazivanjem socijalne revolucije u europskim zemljama (kao i u Jugoslaviji), a s druge strane upozoravanjem na njezina iznevjerena očekivanja i zloporebe te opasnosti od same revolucije kao takve.

U takvu snažnu podijeljenost zasijeca Gideovo djelo. U međuvremenu su u europskoj javnosti – osim

svakodnevnih političkih vijesti za koje se međutim sumnjalo što je sovjetska i prosovjetska, a što protusovjetska propaganda – upravo zato ključni postali osobni odlasci u poslijerevolucionarnu Rusiju. Pritom je dominirala želja da se idejno opredijeljeni pojedinci izravno i osobno upoznaju s time kakvo je stvarno stanje u Sovjetskom Savezu, a zainteresiranim čitateljima pruže neposredna svjedočenja onih autora kojima vjeruju. Ta glad za svjedočenjima o uspjehu ili neuspjehu socijalne revolucije, tom presudnom globalnom pitanju dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća, davala je znatnu težinu putopisima i poticala veliki interes za njih. Zbog toga su u pravilu objavljivani kao zasebne knjige. To ih u dobroj mjeri razlikuje od drugih hibridnih žanrova poput dnevnika koji su nerijetko objavljivani znatno kasnije ili uopće nisu objelodanjivani. Osim toga, putopisi su tada nabijeni političkim značenjem koje danas nemaju, niti su toliko percipirani kao takvi.

Gideov putopis u Sovjetski Savez postao je paradigmatsko djelo poslijerevolucionarnih putopisa, stoga je Derrida taj tip putopisa svrstao u žanr “povrataka iz SSSR-a”, nazvavši ga upravo prema Gideovu djelu, “kao metonimijski, generički naslov za niz sličnih delâ (putopisa, dnevnika, razmišljanja) koja su, od 1917. do današnjih dana, spajala politiku i književnost” (Derrida 2012: 24). Uz Gideovu knjigu, kao najpoznatiju iz tog žanra, objavljivano je – posebno u međuraću – iznimno mnogo putopisa, upravo na tragu opisane im važnosti. Moguće je izdvojiti knjige poznatih književnika Henrija Barbussea, Georges-a Duhamela, Waltera Benjamina, Liona Feuchtwangera, Arthura Koestlera, Ernsta Tollera i niza drugih. Te su knjige, kao i ostale vrste tekstova europskih i svjetskih intelektualaca o Oktobarskoj revoluciji i sovjetskoj Rusiji, postale predmet zasebnih proučavanja, od onih koji su usmjereni na njihovu brojnost (Kupferman 1979; Hourmant 2000; Mazuy 2002), do dublje analize nekoliko izabranih (Riklin 2010; Derrida 2012).

U Zagrebu su 1933, dakle prije 1937. godine, kada je objavljen prijevod Gideova putopisa *Povratak iz SSSR-a*, prevedeni putopisi njemačkog književnika Ernsta Tollera *Moskva, New York, Madrid* i poljskog književnika Antonija Słonimskog *Moj put u Rusiju. Putopisne impresije iz sovjetskih krajeva*. No tijekom

1920-ih i 1930-ih godina putovalo je ili duže boravilo u Sovjetskom Savezu i razmjerno mnogo jugoslaven- skih komunisti, književnika i umjetnika koji su o tome ostavili zapise: Stanislav Vinaver (*Ruske povorke*, 1924), Miroslav Krleža (*Izlet u Rusiju*, 1926), Dragiša Vasić (*Utisci iz Rusije*, 1928), Sreten Stojanović (*Impresije iz Rusije*, 1928), August Cesarec (*Današnja Rusija*, 1937; *Putovanja po Sovjetskom Savezu*, 1940), Ante Ciliga (*Au pays du grand mensonge [U zemlji velike laži]*), 1938; *Deset godina u Sovjetskoj Rusiji*, 1943), Živojin Pavlović (*Bilans sovjetskog termidora. Prikaz i otkrića o delatnosti i organizaciji Staljin- skog terora*, 1940), Ervin Šinko (*Roman jednog romana. Bilješke iz moskovskog dnevnika od 1935. do 1937. godine*, 1955), Miloš Moskovljević (*U Velikoj ruskoj revoluciji. Dnevničke beleške*, 2007).

O navedenim autorima i njihovim zapisima nije do sada pisano dovoljno objedinjeno, već više s foku- som na pojedine od njih ili pak usporedbom, primje- rice, Gideove i Krležine putopisne knjige (Zorica 2013). Međutim spomenuto Derridino ukazivanje na žanrovske odlike poslijerevolucionarnih putopisa po- taknulo je recentne radove koji problematiku jugosla- venskih putopisa i svjedočenja o sovjetskoj Rusiji promatraju u široj lokalnoj i globalnoj perspektivi (Matović 2015; Brebanović 2016).

Tako zasnovanom pristupu problematici pripada i ovaj rad. To znači da, iako je u ovoj prigodi naglasak prvenstveno na putopisnoj knjizi A. Gidea, rad neće gubiti iz vida širu mrežu “povratka iz SSSR-a”. Osim toga, reakcije i upotrebe Gideove knjige neće biti razmatrane samo u hrvatskom okviru, nego i u sklopu šire jugoslavenske cjeline. Izbor Gideove knjige teme- lji se na njezinoj globalnoj poznatosti i utjecajnosti, kao i gustim odjecima u Jugoslaviji koji sadrže brojna čitanja i različite upotrebe Gideova putopisa. To omo- gućava interpretativno poticajnu analizu mehanizama kulturnog transfera iz stranog u domaće polje na pri- mjeru jednog reprezentativnog slučaja. Tako uteme- ljeno istraživanje ilustrativno oslikava s jedne strane transnacionalni i globalni fenomen Oktobarske revo- lucije, a s druge dodatno razjašnjava lokalne jugo- slavenske specifičnosti povezane s njom.

PRETPOSTAVKE UPOTREBE GIDEOVA POVRATKA IZ SSSR-A

Kakav je potencijalni prostor upotrebe otvarao Gideov putopis? Gide je u Sovjetski Savez otputovao kao privrženik ideje komunizma koju je smatrao rješenjem za goruće europsko i svjetsko socijalno pitanje. Iako je ono što je vidio bitno korigiralo nje- govu vjeru u Sovjetski Savez, stalo mu je da njegov pogled bude što je moguće uravnoteženiji, dakako u granicama njegove ideološke perspektive. Iz toga raz- loga Gide ističe i ono što drži pozitivnim i ono što smatra negativnim. U *Povratku iz SSSR-a* napominje kako se vidi da se u Rusiji zbiva velika promjena,

pozitivno piše o svojim susretima s radnicima, a na- vodi i druga zapažanja koja su ga se dojmila. Posebno naglašava kako ga odbija jednoobraznost, izostanak slobode u kulturi, prisila prihvaćanja i sveprožimna kontrola. O tome ilustrativno svjedoči nekoliko odlo- maka koji se i inače najčešće citiraju prilikom spo- minjanja Gideovog djela.

SSSR je “u izgradnji”, to valja neprestance ponavljati. I odatle izuzetna zanimljivost boravka u toj nepregled- noj zemlji u porođajnim mukama: čini se da ondje prisustvujemo rađanju budućnosti. Ima ondje dobrog a lošega; morao bih reći: najboljega i najgorega. Naj- bolje se postiglo po cijenu često golema truda. Trudom se nije uvijek i svugdje postiglo ono što se kanilo posti- či. Ponekad možemo pomisliti: još nije. Ponekad najgo- re prati i dvostruko nadmašuje najbolje; gotovo bismo rekli da je loše posljedica dobra. (Gide 1980: 100)

U neposrednom kontaktu s radnim ljudima, na gradi- lištima, u tvornicama ili odmaralištima, u perivojima, u “parkovima kulture”, uživao sam u trenucima dubo- ke radosti. Osjećao sam kako s tim novim drugovima uspostavljam iznenadno bratstvo, srce mi se veselilo, uzlijetalo. (*ibid.* 103)

Takvim i sličnim odlomcima, u kojima je vidljivo Gideovo isticanje pozitivnih impresija ili nastojanje za pružanjem nijansirane slike, moguće je pridružiti i mnoge optužujuće retke poput sljedećih:

U SSSR-u je određeno na početku i jednom zauvijek da o svemu i svačemu može postojati samo jedno mišljenje. (*ibid.* 117)

Ta ne bi li bilo bolje, bolje od te igre riječima, priznati da revolucionarni duh (čak i kritički duh) više nije dopušten, da više nije potreban? Danas se traži prihva- ćanje, prilagođavanje. Žele i traže odobranje svega što čine u SSSR-u; a hoće da to ne bude pomirljivo, nego iskreno, čak zanosno odobranje. Najčudnije je da u tome uspijevaju. S druge strane, najmanje protiv- ljenje, najslabija kritika podliježu strogim kaznama, i uostalom odmah ih ugušuju. Sumnjam da je u ma kojoj drugoj zemlji danas, čak i u Hitlerovoj Njemačkoj, duh ropskiji, pokorniji, preplašeniji (ugnjeteniji), podlož- niji. (*ibid.* 126–127)

S obzirom na navedeno i budući da kritike uvijek jače zvone od pohvala, kao i činjenicu da je Gide ustuknuo i doveo u pitanje svoju angažiranost, *Povrat- tak iz SSSR-a* poticao je najvećim dijelom upotrebe koje su isticale kritičko bilanciranje iskustva Oktobar- ske revolucije i poslijerevolucionarnog društvenog eksperimenta, odnosno naglašavale neuspjehe i de- formacije pokušaja društvene promjene na novim socijalnim osnovama. U slučaju kada se u razdoblju neposredno nakon objave izvornika prevodio samo *Povratok*, bez kasnijih *Ispravaka* (o kojima će uskoro biti riječi), djelo se u određenoj mjeri moglo tumačiti i kao kritika usmjerena ipak prema popravljanju iz- gradnje socijalističkog društva nakon provedene revo- lucije, odnosno kao ambivalentna kritika koja je još uvijek otvorena i nipošto ne predstavlja “lomljenje štapa” nad Sovjetskim Savezom.

O kritici kao popravljaju piše naime i Gide u predgovoru *Povratku*:

Loše se iskazuje ljubav samo hvalom, i mislim da ću učiniti veću uslugu samom SSSR-u i ideji koju za nas znači budem li govorio bez himbe i bez uljepšavanja. Zbog samog svoga divljenja prema SSSR-u i prema čudima koje je već napravio, podižem svoje kritike; i zbog onoga što još očekujemo od njega; ponajviše zbog onoga čemu će nam omogućiti da se nadamo. (*ibid.* 101)

Gide nije dakako mogao izbjeći razmatranje pitanja upotrebe i zloupotrebe njegovih zapisa iz sovjetske Rusije. Posebno se to odnosi na protivnike Sovjetskog Saveza i socijalističkih ideja, kao i pristalice fašizma:

Svjestan sam prividna probitka koji će neprijateljske stranke – one koje “ljubav za red mijеšaju s naklonošću spram tirana” – htjeti izvući iz moje knjige. I eto, to bi me zadržalo da je objavim, čak i da je napišem, da moje uvjerenje nije ostalo očuvano, nepokolebano da će, s jedne strane, SSSR najposlije svladati teške pogreške na koje upozoravam; s druge strane, što je još važnije, da pogreške svojstvene jednoj zemlji nisu dovoljne da bi se unizila istina međunarodne, opće stvari. Laž, bila ona samo prešućivanje, može se učiniti uputnom, kao i ustrajnost u laži, ali ona i odveć odgovara neprijatelju, dok istina, premda bolna, može raniti samo da potom izliječi. (*ibid.* 102)

Problematika reakcija i upotrebe, djelovanja i učinaka putopisa kao knjige prati Gideovo djelo ne samo nakon već i prije samog objavljivanja. Naime, mnogi su pokušali utjecati na Gidea da ne objavi *Povratak iz SSSR-a*. Isticali su pritom da zbog izbivanja Španjolskog građanskog rata polovinom 1936. godine ne treba napadati Sovjetski Savez, za koji su tvrdili da tada predstavlja središnju branu od fašizma (Sheridan 1999: xvi, 504–510). Pozivajući se međutim na individualnu odgovornost (“Ako sam se isprva i prevario, najbolje je da što prije priznam svoju grešku; jer ja sam ovdje odgovoran za one koje zavodi ta greška”; Gide 1980: 100), Gide bez obzira na moguće reakcije i učinke ne samo da u studenom 1936. objavljuje *Povratak iz SSSR-a*, nego u lipnju 1937. i *Ispravke mog Povratka iz SSSR-a (Retouches à mon Retour de l’U.R.S.S.)*.

Potaknut uglavnom oštrim kritikama i manjim dijelom uvažavajućih kritika nakon objave *Povratka* te vlastitim – sada potpunim – odmicanjem od Sovjetskog Saveza, Gide je u novim zapisima znatno oštrij. U argumentaciji inzistira na tome da sovjetske statistike iznose lažnu sliku, da predrevolucionarne nejednakosti ne samo da su zadržane, nego su i uvećane, što pokušava potkrijepiti brojčanim podacima. I dok se u *Povratku* autorova kritika usmjeravala na uniformiranost i neslobodu mišljenja, u *Ispravcima* se ona nastoji proširiti i na socijalno i ekonomsko polje. Nema dakle više ni apostrofiranog ukazivanja i na pozitivno i na negativno, kao ni želje da se pruži uravnotežen prikaz, te da se Sovjetski Savez ne odbaci

u potpunosti upućivanjem na popravljajanje pogrešaka. Sada se radi o potpuno negativnoj bilanci ruskog poslijerevolucionarnog iskustva. Gideova epizoda privrženosti komunizmu definitivno je okončana. Završne riječi stoga glase:

SSSR nije onakav kakav smo se nadali da će biti, kakav je obećavao da će postati, kakav nastoji još da izgleda; izdao je sve naše nade. Ako ne želimo prihvatiti da se te nade ugasnu, moramo ih pokloniti nekom drugom. Ali mi nećemo svrnuti pogled s tebe, slavna i bolna Rusijo. Ako si nam isprva poslužila primjerom, sada nam, jao, pokazuješ u kakav kal može zaglibiti revolucija. (*ibid.* 211)

Gide se pritom ni ovdje ne opterećuje rasponom mogućih upotreba i profitiranja od njegovog djela: “Neka zloupotrebe moje pisanje, ne mogu im to priječiti; pa čak i kad bih mogao, ne bih htio. Ali da pišem bilo što zbog političke koristi koja bi se odatle mogla izvući, ne; to je posao drugih” (*ibid.* 210). Nakon objavljivanja *Povratka* raspon reakcija kretao se od različitih (zlo)upotreba i afirmativnih reakcija (u smislu da je dobro što je razotkrio što se zapravo događa u SSSR-u), preko oštarih kritika i napada koji nisu dolazili samo iz Sovjetskog Saveza (koji ga je inače proglašavao izdajnikom i fašističkim plaćenikom) nego i od francuske i europske ljevice i komunističke (u smislu da nastupa iz građanske pozicije i ne može razumjeti drugačije iskustvo ili da time ide u prilog slabljenju borbe protiv fašizma), do onih komunističkih koji su se i sami razočarali, ali su ostajali uz ideju komunizma te navodili da je prava dužnost komunističke da bude kritičan (Gide 1980; Maurer 1983; Sheridan 1999). Kasnija izdanja i prijevodi objavljuju se objedinjeno u *Povratak i Ispravke*, zbog čega raspon upotrebe postaje znatno ograničeniji, no i dalje zadržava mogućnost određenih interpretativnih nijansiranja. Stoga osobito važnim postaju mjesta i konteksti upotrebe.

TEORIJSKI ASPEKTI MEHANIZAMA UPOTREBE

U radu me zato posebno zanima taj moment prijenosa i prisvajanja Gideova putopisa. Kako bi analitički uvidi bili produbljeniji, te ću višestruke transfere, recepcijska čitanja i upotrebe Gideovog *Povratka iz SSSR-a* analizirati na konceptualnoj osnovi francuskog sociologa Pierrea Bourdieua. Naime Bourdieu u tekstu “Les conditions sociales de la circulation internationale des idées” (“Društveni uvjeti međunarodne cirkulacije ideja”) problematizira mehanizme cirkuliranja autora, tekstova i ideja unutar različitih intelektualnih polja, primjerice između francuskog i njemačkog. Posebno se usmjerava na proces transfera tekstova i djela iz domaćeg u strano polje, odnosno iz polja proizvodnje u polje recepcije. Ta su polja naravno kontekstualno bitno različita. Bourdieu poti-

čajno ukazuje na to da je prilikom čina transfera na djelu niz operacija kao što su operacija selekcije (izborom onoga što se prevodi), operacija obilježavanja (predgovorom ili pogovorom, izdavačem i bibliotekom) i operacija čitanja (s obzirom da čitatelj djelo preneseno iz stranog polja čita na osnovu preokupacija domaćeg, vlastitog polja).

U recipiranju, prenošenju i prevođenju nekog djela Bourdieu vidi određeni interes s obzirom na to da “svatko tko aproprira autora, postajući osoba koja tog autora predstavlja, uz najbolju volju, ipak ima neku osobnu dobit” (Bourdieu 2013: 115). Ističe kako se polazište interesa očituje u strukturalno sličnim pozicijama u različitim poljima, zbog čega se prisvajanjem pojedinog autora pokušava osnažiti vlastita pozicija u polju, neovisno o tome je li ta pozicija ugrožena ili dominirajuća. Imajući na umu važnu napomenu da se “apropriacijom profitira”, Bourdieu primjećuje da “heretički uvozi često su djelo marginaliziranih u polju, koji uvoze poruku, poziciju snage iz nekoga drugog polja, kako bi ojačali vlastitu podređenu poziciju unutar polja.” Za razliku od toga, neki strani autor može biti upotrijebljen protiv domaćih autora, stoga su strani autori često predmetom “vrlo instrumentaliziranih upotreba” te se koriste u svrhu onoga što bi “možda sami osudili” (Bourdieu 2013: 116).

Osim izbora autora i djela koje se “unositi”, važni su dakle i izdavač koji to čini, kao i način na koji se prisvajanje poduzima predgovorom i uvrštavanjem u određenu biblioteku, čime se ostvaruju “transformacije i deformacije povezane sa strateškom upotrebom tekstova i autora” (*ibid.* 118). Treba imati na umu i sljedeći uvid:

Često se kod stranih autora ne uzima u obzir što doista kažu već ono što bi im se htjelo pripisati da su rekli. Zato određeni autori, posebno (značenjski) rastezljivi, cirkuliraju vrlo dobro. Velika proročanstva su višeznačna. To je jedna od njihovih glavnih vrlina, i objašnjava zašto tako lako nadilaze mjesta, trenutke, godine, generacije itd. Dakle, mislioci velike elastičnosti mana su s neba, ako tako mogu reći, za interpretacije pridodanih značenja i strateške upotrebe. (*ibid.* 117)

Ovdje izdvojene Bourdieuove uvide držim poticajnim za primjenu na analizu raspona i obilježja jugoslavenskih upotreba Andréa Gidea i njegovog *Povratka iz SSSR-a*. Prethodno sam ih pokušao primijeniti i na utjecajno djelo još jednog francuskog autora, Julienu Bende, *Izdaja intelektualaca* (Janković 2016).

JUGOSLAVENSKE UPOTREBE POVRATKA IZ SSSR-A

Za prikaz raspona reakcija u Jugoslaviji na objavu Gideovog francuskog izvornika 1936. godine – koji seže od nacionalnih i nacionalističkih preko liberalno-demokratskih i socijalno-demokratskih do socijalističkih i komunističkih – ilustrativne su općenite rije-

či Stanislava Šimića koji ističe da je Gide “motivirao u svjetskoj javnosti jedinstvenu političku i moralističku prepirku”:

Dotična je brošura zamalo postala motiv jedne međunarodne komedije u kojoj igraju publicisti i novinari, pjesnici i učenjaci, politički i moralisti, predavači i slušači, ta sama brošura i čitači, publika i razna mišljenja koja o toj brošuri kolaju, staro i mlado, glupo i pametno – ukratko: sve što posredno ili neposredno sudjeluje u svjetskom javnom životu, bilo da je demokratsko ili fašističko, klerikalno-katoličko ili kapitalističko semifašističko, socialističko ili komunističko. (Šimić 1937: 119)

Tako su od sredine 1930-ih godina – u razdoblju prije Drugog svjetskog rata, kada je ideološki ulog na rzhuncu – i brojne jugoslavenske novine i časopisi različitim političkih, društvenih i kulturnih opcija vrlo angažirano komentirale Gideov putopis. Pritom je identificirano više od trideset članaka (Šošarić 2016: 178; Horvat 1959). Nakon objave u studenom 1936. godine, zapisi o francuskom izdanju Gideova putopisa javljaju se u jugoslavenskim novinama i časopisima već od prosinca iste godine i kontinuirano nastavljaju od siječnja sljedeće godine. Još 1937. godine objavljen je prvi prijevod Gideove knjige, a novi se prijevodi zatim pojavljuju 1952. i 1980. godine. Gideov *Povratka iz SSSR-a* preveden je i objavljivan u trima različitim izdanjima i svaki put u drugom povijesnom kontekstu. Sve navedeno pruža mnogo materijala za analizu višestrukih upotreba Gideovog poznatog djela u Jugoslaviji.

Iako se od samog njezinog izbijanja o Oktobarskoj revoluciji u Jugoistočnoj Europi neprekinuto objavljuju brojne i posve oprečne brošure i publikacije, svjedočanstva i tumačenja – sa svih strana političkog spektra – kao svojevrсни rat knjigama, Gideov *Povratka iz SSSR-a* neosporno je i u Jugoslaviji postao knjiga s najvećom simboličkom težinom u pripadajućim ideološkim prijevorima. Time je i Jugoslavija naglašeno sudjelovala u globalnom odjeku Gideova djela i potvrdila da je i u njoj tema socijalne revolucije bila ključno ideološko pitanje međuraća. Stoga su o putopisu A. Gidea u slovenskoj, hrvatskoj, srpskoj periodici u Jugoslaviji pisali književnik Edvard Kocbeck, povjesničar i emigrant iz Rusije Aleksije Jelačić, književnik i publicist Bogdan Radica, povratnik iz SSSR-a Ante Ciliga, sociolog i etnolog Mirko Kus-Nikolajev, književnik Marko Ristić, političar i publicist Rodoljub Čolaković, novinar i publicist Ivo Bogdan, Milovan Đ. Popović i mnoge druge više ili manje poznate ličnosti koje pokrivaju veliki raspon političke, kulturne i intelektualne povijesti jugoslavenskog međuraća.

Jedan oblik upotrebe predstavlja korištenje Gidea u sklopu publikacije *Očevidci govore: svjedočanstva o Sovjetskoj uniji*, objavljene u Beogradu 1937. godine u izdanju “Studentskih novina”. Gide se tom prilikom kulturno prenosi zajedno s Antom Ciligom i drugim socijalistima i komunistima koji su postali kritični

prema Sovjetskom Savezu. Njihove iznesene kritike ne rabe se u pojedinačne nacionalne i nacionalističke svrhe, već iz perspektive jugoslavenske države. Zbog toga je priređivač potpisan kao Jugoslavikus, a važnost priređenih zapisa isticana u tome “što su Sovjeti i u našoj zemlji preduzeli novu živu akciju, da se njihove razorne parole što više rašire, ma da je do očiglednosti jasno da baš u našoj državi ima najmanje uslova za njihov opstanak i uspeh”, no “u toliko je njihova propaganda oštrija i njihova sredstva bezobzirnija” (Jugoslavikus 1937: 6). To je govor u ime države i režima koji strahuje od širenja komunističkih ideja, što priziva kontekst Obznane iz 1920. i Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi iz 1921. koji su, između ostalog, zabranjivali “komunističku propagandu”.

Drugačiji oblik upotrebe poduzimala je desnica. Tako primjerice publikacija *Razočarani komunisti: porazno svjedočanstvo komunističkoga pisca André Gide-a o Sovjetskoj Rusiji*, objavljena u Zagrebu 1937. godine, otvoreno aproprira Gidea u partikularne nacionalne svrhe:

André Gide u uvodu svoje knjige također ističe, da sebi ne zatajuje, da će protivna strana iz njegova djela učiniti sredstvo propagande protiv marksizma. I doista bi počinili veliku pogrešku i neoprostni propust, kad ne bi nastojali, da za ovo dragocjeno svjedočanstvo A. Gidea dozna što više Hrvata. Naša je dužnost, da se poslužimo ovim sredstvom, da bi tako što veći broj Hrvata očuvali od pristajanja u barbarski boljševizam. (Razočarani komunisti 1937: 7)

S obzirom na spomenute Bourdieuove napomene o upotrebi djela kroz predgovor, izdavača i biblioteku, dodatno pridavanje značenja publikaciji očituje se u tome što je ona 27. svezak biblioteke “Moderna socijalna kronika” (MOSK) – vezane uz hrvatske katoličke organizacije – koja “želi upozoriti hrvatsku javnost na opasnosti, koje našem narodu prijete od pogubnih ideja kapitalista, masonerije i marksista svih struja”.

U taj tip aproprijacije i upotrebe koji nastoji simbolički profitirati na Gideovu *Povratku iz SSSR-a* ulaze i drugi zapisi na desnici, primjerice Ive Bogdana (kasnijeg ustaškog dužnosnika) koji je kao urednik katoličkog dnevnika “Hrvatska straža” 1937. godine objavio tekstove “André Gide optužuje” i “Novo svjedočanstvo André Gide-a”: “U novoj knjizi André Gide prikazuje Sovjete u još gore svijetlu nego u svojoj prvoj knjizi poslije povratka iz SSSR”. Isto tako je Vilim Peroš (također kasnije dio ustaškog režima) u svojoj upotrebi Gidea povezo njegov *Povratak iz SSSR-a* s prijevodom djela Ivana Soloneviča *Rusija u konclogoru* dajući k tomu naslov svomu prilogu u časopisu *Omladina* 1936–1937 “Krvavi dokumenti o Sovjetskoj Rusiji”. Ti primjeri na desnici potvrđuju – rečeno Bourdieuom – da je riječ o naglašeno instrumentaliziranim upotrebama koje se koriste za ono što bi upotrebljavani autori očito osudili.

Časopis *Nova Evropa*, koji je pod uredništvom Milana Curčina izlazio u Zagrebu, pozicionirao se

pretežno liberalno-demokratski te je o Gideovoj knjizi govorio sa zasluženom pozornošću i kritičkim razumijevanjem te bez instrumentalizacije. Radi se o nastojanju za pozicioniranjem između potpunih privrženika Sovjetskog Saveza i njegovih ogorčenih protivnika, koje je kod pojedinih autora imalo određeni socijalno-demokratski profil. O knjizi su svoje upućene komentare objavili već spomenuti Aleksije Jelačić, Bogdan Radica i Ante Ciliga u tematu “André Žid na povratku iz Sovjetske Rusije” iz 1937. godine, a Mirko Kus-Nikolajev u članku “Politika i moral (Židov slučaj)” iz 1939. godine. Za Radicu, koji je sa Gideom razgovarao u Parizu u drugoj polovici 1930-ih godina, vlastito smještanje “između” ogleđa se u sljedećim riječima: “Promatran pod tim kutom André Gide ostaje preteča personalizma za kojim čeznu mlađe generacije Zapada u nadi da se jednakim otporom mogu suprotstaviti i komunizmu i fašizmu” (cit. prema Radica 2006: 127).

Na ljevici je primjerice književnik i prevoditelj Gidea Marko Ristić u prosincu 1936. godine u članku “André Gide se obnavlja ali ne menja” – koji je, prema njegovim riječima, bio djelomično cenzuriran i “izazvao prilično oštru reakciju tadašnje ‘državotvorne’ reakcije” (Ristić 1955: 292) – kritizirao upotrebu Gideove knjige od spomenutih *Studentskih novina*, ističući da “*Povratak iz SSSR* ne može da se smatra kao jedna autoritarna kritika sovjetskog društva, već samo kao prilog za tu kritiku (razume se ne onako kako to shvataju gospoda iz *Candidea*, *Gringoirea* ili beogradskih *Studentskih Novina*), upravo kao prilog za autokritiku” (Ristić 1955: 139).

Istaknuti lijevi intelektualci poput Krleže i Cesarca nisu se uključivali u polemike o Gideu, iako je Krleža 1929. godine u tekstu “André Gide o Kongu” povodom njegova *Putu u Kongo* pozdravio Gideov izlazak iz književne izolacije u društvenu stvarnost i osvještavanje socijalnog pitanja. Za njih je međutim Gideov *Povratak iz SSSR-a* zasigurno bila knjiga na koju će se fokusirati desnica i kritičari Sovjetskog Saveza. Konačno, sami su putovali u Sovjetski Savez i objavili putopise o njemu, Krleža ostavljajući mjesta kritikama, Cesarec pišući posve afirmativno. Za usporedbu, jugoslavenski komunisti žestoko su napadali Antu Ciligu i njegova svjedočanstva o Sovjetskom Savezu (Banac 2010: 219–220), služeći se istom etiketom fašističkog agenta kojom je Sovjetski Savez difamirao Gidea.

Prikazao sam ovom prilikom dio karakterističnih i reprezentativnih upotreba koje ilustrativno naznačuju cjelinu jugoslavenskog intelektualnog polja u koje se prenosilo Gideovo djelo. S obzirom na spomenutu brojnost članaka o Gideovu putopisu, nisu dakako u ovoj prigodi mogli biti obrađivani i svi drugi autori koji su izricali više ili manje upućene i nijansirane poglede, odnosno zaoštrene reakcije i ciljane upotrebe. Njihovo uključivanje ne bi međutim bitno izmijenilo ovdje oslikani dominantni raspon recepcije i upotrebe putopisa. Budući da je naglasak na upotrebi Gideova

djela, težište nije dakako na vrednovanju prijepornih tumačenja niza pojedinačnih i općih pitanja koje sadrži *Povratak iz SSSR-a* i Gideov angažman. Slijedeći stoga problematiku upotrebe potrebno je – nakon pregleda izravnih reakcija na francuski izvornik odmah po njegovoj objavi – analizirati i pojavu triju prijevoda *Povratka* u prijeratnoj i poslijeratnoj Jugoslaviji.

KONTEKSTUALIZIRANJE PRIJEVODA *POVRATKA IZ SSSR-A*

Intenzivne reakcije u Jugoslaviji 1936–1937. godine i objave odlomaka u pojedinim publikacijama pratio je i prvi integralni prijevod tiskan u Zagrebu 1937. godine pod naslovom *Povratak iz S.S.S.R.* Objavljen je bez (kasnijih) *Ispravaka*, ali i bez nečijeg predgovora, tog – prema Bourdieuu – povlaštenog mjesta upotrebe nekog djela prilikom čina kulturnog transfera. Djelo nije dakle intencionalno upotrebljavano, nego se može tumačiti kao rezultat nakladničkog interesa za objavom knjige koja je izazvala toliku globalnu i lokalnu pozornost. Moguće je međutim govoriti o određenoj bliskosti s tematikom jer je nakladnik Knjižara Čelap – opet u kontekstu Bourdieuova skretanja pozornosti na izdavače koji provode kulturni transfer – objavio primjerice Krležinu *Hrvatsku rapsodiju 1918. godine*, a 1940. godine Cesarčeva *Putovanja po Sovjetskom Savezu*. Zbog tog u određenoj mjeri lijevog pozicioniranja, kao i srpskog porijekla, Đorđe Čelap postao je nepoželjan osnivanjem Nezavisne Države Hrvatske pa su ga ustaše uhitile 1941. godine.

Nakon Drugog svjetskog rata, u Zagrebu 1952. godine izlazi novi prijevod i novo izdanje Gideova *Povratka iz SSSR-a*, uključujući i *Ispravke* koji su time prvi puta prevedeni. Djelo je tom prilikom preveo književnik Vladan Desnica (koji je boravio u Parizu), a objavilo ga je Nakladno poduzeće Glas rada. Predgovor knjizi napisao je psiholog i sociolog Rudi Supek (koji je upravo 1952. doktorirao u Parizu, a od prije rata je privrženik komunističkog pokreta), što omogućuje analizu predgovora i obilježja upotrebe. Drugo izdanje javlja se sada u potpuno drugačijem povijesnom kontekstu. Naime prvo izdanje iz 1930-ih pojavilo se u ideološki vrlo heterogenoj situaciji, što se vidjelo i prema brojnim oprečnim reakcijama koje su dolazile sa svih strana političkog spektra. Početkom 1950-ih prevladava bitna ideološka homogenost, jugoslavenski je socijalizam učvršćen, a nakon prijelomnog raskida sa Sovjetskim Savezom 1948. godine krenuo je oblikovanje vlastitog razvojnog modela, zasnovanog na odmaku od prakse staljinizma. Nakon početne staljinističke epizode i njezinog prekida, dolazi tijekom 1950-ih do određene liberalizacije.

U takvoj konstelaciji moguće je tiskati Gideovu kritiku sovjetskog komunizma – isprva sistemski nepoželjnu zbog (pri)vezanosti Jugoslavije uz Sovjetski

Savez – koja će sada biti isticana prvenstveno kao kritika staljinizma. Ona se dakle upotrebljava za demonstriranje jugoslavenskog antistaljinizma i posljedično modelsko odmicanje od SSSR-a. Ako se prvo izdanje Gideovog djela u dijelu jugoslavenske javnosti moglo čitati kao opća kritika komunizma, drugo je izdanje usmjeravalo čitanje prema kritici specifično sovjetskog komunizma.

U opsežnom predgovoru Rudi Supek najprije potvrđuje ovdje spomenutu važnost putopisa: “Boravci i povratci iz SSSR, iskustva i svjedočanstva tamo prikupljena, pohvale i kritike njima i nama upućene, sve je to postalo za nas danas od posebnog značenja.” U kontekstu “pitanja, koja nas danas zaokupljaju”, Supek za dio onih “koji su između dva rata odlazili u SSSR” ističe da “[z]a njih SSSR nije bio toliko jedan od mogućih revolucionarnih putova, jedna među mnogim primjenama revolucionarne metode, to jest strategije i taktike, za njih je on bio prvenstveno uzor i putokaz za ostalo čovječanstvo”, držeći to određenim utopizmom (Supek 1952: V). Premda Supek iz perspektive raskida sa SSSR-om i formuliranja vlastitog jugoslavenskog socijalističkog puta nastoji reći da sovjetski model nije trebao biti doživljavan kao jedini, on je u međuratnom razdoblju dominantno ipak shvaćan takvim. Tomu je bilo neizbježno tako jer je SSSR predstavljao prvu i tada jedinu realiziranu socijalističku revoluciju. Drugačije je bilo nakon Drugog svjetskog rata, s nizom novih socijalističkih zemalja, među kojima je i sama Jugoslavija.

Koristeći analogiju, Supekove riječi u kojima izdvaja Gideove središnje, ovdje već isticane kritike (“stvaranje nove privilegirane klase i odsustvo slobode diskusije i umjetničkog i intelektualnog stvaranja u SSSR”), koje svjedoče o “deformaciji društvenog razvitka u SSSR” (Supek 1952: XIII), mogu se čitati i kao pokazatelj onoga što socijalistička Jugoslavija želi izbjeći. To se, između ostalog, pokazuje i time što objavljuje Gidea i njegove kritike, smatrajući da one ne vrijede ili da više neće vrijediti za nju u kontekstu njezinog planiranog razvoja. Kontekstualno vrijedi spomenuti primjerice Krležin “Govor na kongresu književnika u Ljubljani” iz iste, 1952. godine, kao simptom smanjivanja naglašenih ideoloških očekivanja od književnosti.

Svoju upućenu analizu različitih aspekata Gideove biografije i njegova putopisa Supek zaključuje sljedećim riječima: “I, evo, to je razlog, zašto mislim, da se prema Gidovoj kritici SSSR možemo odnositi s izvjesnom pažnjom, ma kako ona bila zadojena natruhama buržoaskog individualizma, jer se njegov antisovjetizam, pa i antimarksizam ne može ocijeniti kao antikomunizam u posljednjim konsekvencama” (Supek 1952: XXIII). Supekovo mišljenje želi dakle predstaviti izmijenjenu Jugoslaviju kao socijalističku zemlju koja se ne boji kritike komunizma. Priželjkivanu promjenu potvrđuje i time što ne objavljuje samo *Povratak*, već i potpuno kritične *Ispravke*, koji su međutim prevedeni pod naslovom *Dopune mom*

Povratku iz SSSR-a, što znači određeno terminološko ublažavanje.

S obzirom na problematiku upotrebe treba istaknuti sljedeću Supekovu napomenu: “Mogli bismo postupiti, kao što postupaju često žurnalisti, tako, da se poslužimo samim tekstovima, ne vodeći mnogo računa o ličnosti, koja ih je napisala i o historijskom momentu, kad su bili objavljeni, kao i o načinu, na koji su bili upotrebljeni, to jest bez obzira na ulogu, koju su odigrali u konkretnoj situaciji na polarizaciju progresivnih i reakcionarnih sila” (Supek 1952: XXI). Ta svijest o mehanizmima upotrebe – čega je, kako sam naveo, od samog početka bio svjestan i sam Gide i svi oko njega – potvrđuje dakako uvid da tekstovi neizbježno uključuju brojna čitanja i upotrebe, što se može sugestivno povijesno pratiti.

Novi, treći prijevod *Povratka* objavljen je kao šesti svezak *Odabranih djela Andréa Gidea*, tiskanih u osam svezaka u Rijeci 1980. godine. U šesti svezak prvi put su uključeni i drugi Gideovi tekstovi vezani uz njegovu sovjetsku epizodu, stoga naslov sveska glasi *Povratak iz SSSR-a i drugi politički članci*. Preveo ga je urednik *Odabranih djela*, teatrolog Darko Gašparović. Iako riječki nakladnik Otokar Keršovani nosi ime stradalog jugoslavenskog komunista, kontekst *Odabranih djela* upućuje ponajprije na kulturnu motivaciju u prevođenju *Povratka*, kako je već isticano u literaturi. U međuvremenu je Gide književno kanoniziran autor, dobitnik Nobelove nagrade za književnost, francuski i svjetski klasik. Riječ je dakle o objavi klasičnog autora koji u cjelini ipak nije bio dovoljno prevođen (Šoštarić 2016: 180).

No potencijalno je i tada Gideov sovjetski putopis mogao biti politički upotrijebljen za kritiku socijalizma koji je tih godina, kako u Jugoslaviji tako i globalno, bio u krizi. To međutim zbog reprezentativnosti same edicije nije bilo realno očekivati, o čemu svjedoči i razmjerno općenit Gašparovićev predgovor cijeloj ediciji *Traženja i nemiri Andrea Gidea* koji potvrđuje prvenstveni kulturni interes objave izabranih Gideovih djela. Gide kao politički autor u toj je prigodi pretežno prekriven Gideom književnikom. Preostaje u nastavku istraživanja pokušati identificirati eventualne novinske i druge reakcije koje bi govorele o kakvim specifičnim čitanjima i upotrebama. Još jedno moguće istraživanje odnosilo bi se na to je li krajem 1980-ih i početkom 1990-ih, u razdoblju raspada socijalističke Jugoslavije i šire propasti komunističkih režima, bilo političara, novinara, književnika, povjesničara i drugih intelektualaca koji su se u kritici komunizma tom prigodom pozivali na *Povratku iz SSSR-a* i upotrebljavali ga u novom kontekstu.

Danas je stručna upotreba Gideova putopisa na poslijejugoslavenskom prostoru, primjerice u Hrvatskoj i Srbiji, potaknuta spomenutim prijevodom Derridina djela o putopisima u Sovjetski Savez, koje je oživjelo interes za analizu brojnih međuratnih jugoslavenskih i europskih poslijerevolucionarnih putopisa. Tomu se priključila stogodišnjica Oktobar-

ske revolucije, koja je upozorila na putopise kao jedan od zanimljivih potencijalnih “ulaza” u temu Oktobarske revolucije i sovjetskog društvenog eksperimenta u globalnom i/ili lokalnom obzoru. Zbog važnosti koju su 1920-ih i 1930-ih imali putopisi o sovjetskoj Rusiji – s obzirom na krucijalne političke, društvene i kulturne implikacije koje su povlačili sa sobom – bavljenje poslijerevolucionarnim putopisima nudi osim toga prigodu da nakon određenog protoka vremena od pada komunističkih i socijalističkih režima 1989. godine i povodom recentne velike obljetnice Oktobarske revolucije 2017. godine nove generacije otvore kritičko preispitivanje iskustva socijalne revolucije.

BIBLIOGRAFIJA

Banac, I. 2010. “Nova Evropa, Sovjetska Rusija i komunistički pokret”. U: Nedić, M., Matović, V. (ur.) *Nova Evropa 1920–1941. Zbornik radova*. Beograd: Institut za književnost i umetnost. Str. 209–225.

Bourdieu, P. 2013. “Društveni uvjeti međunarodne cirkulacije ideja” (prev. M. Fiolić). U: Janković, B. (prir.) *Intelektualna historija*. Zagreb: FF Press. Str. 112–123.

Brebanović, P. 2016. “Ko-tekst kao kontekst: Krležin Izlet u Rusiju i Vinaverove Ruske povorke”. *Filološke studije*, XIV, 1. Str. 127–143.

Derrida, J. 2012. *Za Moskvu u oba pravca*. Loznica: Karpos.

Supek, R. 1952. “O A. Gidu i ‘Povratku’”. U: Gide, A. *Povratak iz SSSR* (prev. V. Desnica). Zagreb: Glas rada. Str. V–XXIII.

Gide, A. 1980. *Povratak iz SSSR-a i drugi politički članci* (prev. D. Gašparović). Rijeka: Otokar Keršovani.

Horvat, I. 1959. *Bibliografija rasprava, članaka i književnih radova*. 1. *Nauka o književnosti*. 1/3. *Historija stranih književnosti*. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ.

Hourmant, F. 2000. *Au pays de l’avenir radieux. Voyages des intellectuels français en URSS, à Cuba et en Chine populaire*. Paris: Aubier.

Janković, B. 2016. “‘Vi na Balkanu to sve znate i čitate?!’ Receptijska čitanja i upotrebe Juliene Bende i ‘Izdaje intelektualaca’”. U: Roksandić, D., Cvijović Javorina, I. (ur.) *Split i Vladan Desnica 1918. – 1945. Umjetničko stvaralaštvo između kulture i politike. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Desničini susreti 2015*. Zagreb: FF Press. Str. 245–263.

Jugoslavikus (prir.) 1937. *Očevidci govore: svedočanstva o Sovjetskoj uniji*. Beograd: Studentske novine.

Kupferman, F. 1979. *Au pays des Soviets. Le voyage français en Union soviétique 1917–1939*. Paris: Gallimard.

Matović, V. 2015. “Ruski arhiv i ‘povraci iz SSSR-a’ (Dragiša Vasić, Sreten Stojanović, Stanislav Vinaver, Miroslav Krleža)”. U: Matović, V., Barać, S. (ur.) *Časopis Ruski arhiv (1928–1937) i kultura ruske emigracije u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Zbornik radova*. Beograd: Institut za književnost i umetnost. Str. 41–68.

Maurer, R. 1983. *André Gide et l’U.R.S.S.* Berne: Editions Tillier.

Mazuy, R. 2002. *Croire plutôt que voir? Voyages en Russie soviétique (1919–1939)*. Paris: Odile Jacob.

Radica, B. 2006. *Agonija Europe. Razgovori i susreti*. Zagreb: Disput.

Razočarani komunisti. *Porazno svjedočanstvo komunističkoga pisca André Gide-a o Sovjetskoj Rusiji 1937*. Zagreb: H. K. A. "Domagoj", Zbor D. M. Z.

Riklin, M. 2010. *Komunizam kao religija. Intelektualci i Oktobarska revolucija* (prev. I. Alebić). Zagreb: Fraktura.

Ristić, M. 1955. *Ljudi u nevremenu*. Zagreb: Kultura.

Sheridan, A. 1999. *André Gide. A Life in the Present*. Cambridge: Harvard University Press.

Šimić, S. 1937. "Glas čovjeka u komediji oko Gidea". *Suvremenik*, XXVI, 3. Str. 119–120.

Šoštarić, S. 2016. "Francuska književnost u prijevodi-ma pripadnika splitskog kulturnog kruga". U: Roksandić, D., Cvijović Javorina, I. (ur.) *Split i Vladan Desnica 1918. – 1945. Umjetničko stvaralaštvo između kulture i politike. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Desničini susreti 2015*. Zagreb: FF Press. Str. 171–183.

Zorica, M. 2013. *Les pérégrinations de Gide et de Krleža: les Russies ou les lignes de fuite du référent* (Retour de l'U.R.S.S., Retouches à mon 'Retour de l'U.R.S.S' et L'excursion en Russie). *Les Cahiers ERTA*. 3. Str. 143–157.

SUMMARY

USES OF RETURN FROM THE USSR: A YUGOSLAV ANDRÉ GIDE

The article is concerned with Yugoslav readings and uses of the famous travelogue by the French writer André Gide *Return from the USSR* published in 1936. Gide's book became a paradigmatic text of the eponymous corpus of post-revolutionary "returns from the USSR" (Derrida 2012). It had an exceptional resonance considering that it contained a key dilemma in the period between the two world wars which was: did the October revolution succeed as a social revolution or not? That question had great repercussion on Yugoslavia, so much so that Gide's work was translated and published in three different editions in 1937, 1952, and 1980, respectively. In addition, at the end of the 1930s—in the period preceding the Second World war, when the ideological stakes were at their highest—many Yugoslav papers and journals representing different political, social, and cultural options were very engaged in commenting Gide's travel narrative. Those multiple transfers, receptive readings, and uses of Gide's *Return from the USSR* are analyzed in the context of contemporary travelogues based on the conceptual framework of the French sociologist Pierre Bourdieu concerning "social conditions of the international circulation of ideas" (Bourdieu 2013).

Key words: André Gide, *Retour de l'U.R.S.S. (Return from the USSR)*, travelogue, the October revolution, the USSR, Yugoslavia